

Mazeppa in de romantische kunst

Mazeppa in de romantische kunst

Een interdisciplinair cultuurhistorisch onderzoek

Albert Brussee

AB Music Productions & Editions, Den Haag,
tweede, herziene uitgave (2019)

© 2019 bij AB Music Productions & Editions,
Tarwekamp 35, 2592 XG Den Haag, Nederland
www.albertbrussee.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande toestemming van de auteur.

Druk: Brave New Books (www.bravenewbooks.nl)
ISBN/EAN: 978-94-021901-0-6

Lay-out: Albert Brussee, Theo Korthals Altes

Muziekvoorbeelden: Bart van Sambeek

Cover: *Mazeppa traversant une rivière*, toegeschreven aan Horace Vernet

INHOUDSOPGAVE

	Ten geleide	
	Ontstaansgeschiedenis	9
	Vooruitblik; korte inhoud	10
	Enkele redactionele uitgangspunten	11
	Een woord van dank	12
	Bij de tweede, herziene uitgave	13
I	De historische Mazeppa	
I-1	Algemeen geschiedkundige achtergrond	15
I-2	Mazeppa's jeugd en opleiding	18
I-3	Jan Paseks <i>Mémoires</i>	22
I-4	De ware geschiedenis van Mazeppa's helletocht op het paard	26
I-5	Mazeppa's verdere levensloop	28
II	De romantiek – een beknopte cultuurhistorische beschouwing	
II-1	Romantiek, vrijheid en heroïek	35
II-2	Sentimentalisme – uitersten van gevoel	41
II-3	De vlucht uit de werkelijkheid	43
II-4	Over de natuur en het natuurlijke	47
II-5	Conclusie	51
III	Mazeppa in de romantische literatuur	
III-1	<i>Histoire de Charles XII</i> van Voltaire	52
III-2	<i>Mémoires d'Azéma</i> van Dorville	54
III-3	<i>Mazeppa</i> van Byron	55
III-4	Het gedicht van Victor Hugo	60
III-5	Rylejevs <i>Vojnarovski</i> contra Poesjkins <i>Poltava</i>	67
III-6	De treurspelen van Słowacki en Gottschall	70
III-7	Secundaire Mazeppa-literatuur	76
III-8	Avonturenromans, feuilletons en jongensboeken	82
IV	Mazeppa in het circus en het theater	
IV-1	Uit de geschiedenis van het circus en het hippodrama	89
IV-2	De hippodrama's van Milner/Ducrow en 'Léopold et Cuvelier'	92
IV-3	<i>Mazeppa; or, the Wild Horse of Tartary</i> – de synopsis	95
IV-4	Verdere ontwikkelingen in de Verenigde Staten, Engeland en Frankrijk tot ca. 1860	101

IV-5	Adah Menken	106
IV-6	Mazeppa-voorstellingen in Nederland	111
IV-7	Circus Carré	116
IV-8	De laatste Mazeppa-voorstellingen	122
V	Mazeppa op het witte doek	
V-1	Stomme films uit Rusland, Amerika en Duitsland	123
V-2	<i>Heller in pink tights</i>	127
V-3	<i>Mazeppa</i> van Bartabas	129
V-4	<i>A prayer for Hetman Mazepa</i>	130
VI	De beeldende kunsten	
VI-1	Théodore Géricault	133
VI-2	Een onbekend Mazeppa-schilderij van Delacroix	137
VI-3	Horace Vernet	140
VI-4	<i>Le supplice de Mazeppa</i> van Boulanger	142
VI-5	Achille Deveria, Leray en Chasseriau	145
VI-6	Mazeppa-schilderijen uit Engelssprekende landen	147
VI-7	Duitsland, Polen en Italië	151
VI-8	Op zoek naar een Nederlands Mazeppa-schilderij	156
VII	De toonkunst I: opera's en balletten	
VII-1	De oudste Mazeppa-opera	161
VII-2	Fabio Campana	162
VII-3	Drie vroege Russische Mazeppa-opera's	167
VII-4	Carlo Pedrotti	168
VII-5	De operettes van Pourny en Meyer Lutz	172
VII-6	Een Mazeppa-opera van Felipe Pedrell?	176
VII-7	Tsjaikovski's Mazeppa-muziek	178
VII-8	Andere Mazeppa-opera's uit Oost-Europa	185
VII-9	De 'Grand Opéra' van Marie Clémence de Grandval	187
VII-10	De Mazeppa-opera van Léon Dubois - een raadsel opgelost!	193
VII-11	Een Nederlandse Mazeppa-operette	195
VII-12	De laatste Mazeppa-opera's	198
VII-13	Balletten	202
VIII	De toonkunst II: klaviermuziek	
VIII-1	Het klavierstuk <i>Mazeppa</i> van Carl Loewe	203
VIII-2	De Mazeppa-schets uit schetsboek N6 van Franz Liszt	204
VIII-3	Liszts Mazeppa-etude - ontstaansgeschiedenis en analyse	208

VIII-4	De Mazeppa-muziek van Quidant en Gottschalk	223
VIII-5	<i>Mazeppa – Caprice de Concert</i> van Rodolphe Willmers	228
VIII-6	Salonstukken	232
VIII-7	Bewerkingen en parafrases	238
IX	De toonkunst III: vocale en instrumentale werken	
IX-1	Cantates	244
IX-2	Liederen, koormuziek, declamatoria	247
IX-3	Het symfonisch gedicht <i>Mazeppa</i> van Liszt – ontstaansgeschiedenis en analyse	253
IX-4	Overige instrumentale werken	262
	Nawoord	269
	Appendix:	
-	<i>Mazeppa</i> door J. H. Brill	274
-	<i>Mazeppa</i> door J. E. Banck	286
	Bibliografie / geraadpleegde literatuur	289
	Personenindex	295
	Verantwoording van afbeeldingen en notenvoorbeelden	307

Ten geleide

Ontstaansgeschiedenis

Op 26 februari 1983 sprak de kunsthistoricus en musicoloog drs. Pieter Fischer voor leden van de Koninklijke Nederlandse Toonkunstenaars Vereniging (KNTV) in het Thérèse Schwartz-huis aan de Prinsengracht te Amsterdam. Het onderwerp van zijn lezing was 'Mazeppa in de romantische kunst'. Fischer plaatste het gegeven in breed cultuurhistorisch perspectief, las voor uit het gedicht *Mazeppa* van Victor Hugo, toonde een aantal schilderijen waarop het paard centraal stond, en besprak tot besluit het symfonisch gedicht *Mazeppa* van Franz Liszt. Als bestuurslid van de KNTV en oud-leerling van Fischer – als muziekstudent had ik enkele jaren muziek- en cultuurgeschiedenis bij hem gevolgd – was ik bij die lezing aanwezig en maakte belangstellend aantekeningen.

Geïntrigeerd door de verscheidenheid aan kunstwerken die naar aanleiding van het avontuurlijke leven van de Kozakkenhoofdman ontstaan waren, maakte ik in de jaren nadien enkele studiereizen die nieuwe horizons openden. Zo bleek zich in het Département de musique van de Bibliothèque nationale te Parijs het manuscript te bevinden van een vroege versie van het symfonisch gedicht *Mazeppa* van Liszt, waarover destijds in de Liszt-literatuur nauwelijks iets bekend was; tot op heden kreeg deze versie weinig aandacht en is niet in druk verkrijgbaar. In het Musée des Beaux Arts te Rouen bewonderde ik vervolgens het prachtige *Mazeppa*-schilderij van Géricault en het meer dan vijf meter hoge *Le supplice de Mazeppa* van Boulanger. Een welkome verrassing was, dat er enkele jaren daarvoor, in 1978, in Rouen een *Mazeppa*-tentoonstelling was gehouden waarvan de catalogus nog beschikbaar was. Deze gaf een vrijwel volledig overzicht van alle Franse schilderstukken die op dit thema gemaakt waren.

Een tweede studiereis voerde me naar Weimar. In het Goethe- und Schiller-Archiv werden het manuscript van de bekende *Mazeppa*-etude van Liszt en dat van de gelijknamige 'Symphonische Dichtung' grondig bestudeerd. Ook had ik inzage in de eerste druk van beide composities uit Liszts eigen bibliotheek, die destijds (in de DDR-tijd) nog op de bovenverdieping van het paleis van de groothertogen van Saksen-Weimar-Eisenach was ondergebracht.

De aantekeningen gedurende deze onderzoeken gemaakt, werden uitgewerkt tot drie artikelen die zijn gepubliceerd in het *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring* (1987), het *Piano Bulletin* (1987-2) en *Spiegel Historiae* (februari 1989), een maandblad voor geschiedenis en archeologie.

Vele jaren later opnieuw het Goethe- und Schiller-Archiv bezoeken in verband met een ander project, bestudeerde ik 'Skizzenbuch N6', het schetsboek waarin Liszt werkte tussen 1829 en 1833. Tot mijn verbazing vond ik daarin een deels doorgestreepte Mazeppa-compositie, die retrograde over drie bladzijden te vervolgen is en onomstotelijk aantoonde, dat Liszt al vele jaren vóór het schrijven van zijn bekende Mazeppa-etude met het Mazeppa-virus geïnfecteerd was geraakt.

Het reconstrueren en uitgeven van deze compositie was de aanleiding me opnieuw intensief met de Mazeppa-materie bezig te houden. Het verlangen groeide om het onderwerp uit te diepen en in boekvorm uit te geven. Aanvankelijk dacht ik daarmee binnen enkele maanden gereed te zijn, maar gedurende het proces van schrijven kwamen er – mede door de informatie die tegenwoordig op internet beschikbaar is, door de digitalisering van historische krantenarchieven, en ten gevolge van additioneel onderzoek in binnen- en buitenlandse bibliotheken en musea – zoveel nieuwe, interessante details boven water, dat het ruim vier jaar geduurd heeft voor een en ander definitief gestalte kreeg.

Vooruitblik; korte inhoud

Mazeppa in de romantische kunst werd geschreven voor een breed publiek van in cultuurhistorie, literatuur, beeldende kunst en muziek geïnteresseerden. De interdisciplinaire studie begint met twee inleidende hoofdstukken. In het eerste maken we kennis met de historische Mazeppa en wordt zijn rol in de gecompliceerde vrijheidsstrijd van de Oekraïne besproken – een thema dat bij het verschijnen van dit boek (voorjaar 2014) weer actueel mag heten. Bijzondere aandacht wordt geschonken aan Mazeppa's overigens niet sluitend met bewijzen te staven verblijf in Nederland, en aan het evenmin verifieerbare verhaal van zijn helletocht op het wilde paard – het onderwerp dat centraal staat in dit boek.

Hoofdstuk II plaatst de geschiedenis van Mazeppa's 'Todesritt' in breder perspectief en tracht de populariteit van het thema aan de hand van algemene stijlkenmerken van de romantiek te verklaren. Diep wordt ingegaan op het begrip 'vrijheid', dat niet alleen in geschiedkundige zin, maar ook op het gebied van de geesteswetenschappen en in alle takken van kunst een bepalende factor was in het denken, voelen en handelen van de romantische mens. Vervolgens wordt uitgewijd over 'het gevoel' en dan met name over de typisch romantische uitersten van zoete lyriek, smachtende hartstocht en extreme wreedheid. Als derde stijlkenmerk wordt 'de vlucht uit de werkelijkheid' (de vlucht in het verleden en naar verre landen) genoemd, waarna 'de aanbidding van de natuur en het natuurlijke' aan de hand van talloze voorbeelden uit de literatuur, de schilderkunst en de toonkunst wordt toegelicht.

In hoofdstuk III wordt onderzocht hoe de Mazeppa-mythe in tal van gedichten, toneelstukken, avonturenromans, feuilletons en jongensboeken op telkens weer andere wijze vorm werd gegeven.

Hoofdstuk IV is getiteld 'Mazeppa in het circus en het theater'. Want vooral langs deze weg, in circustenten en theaters als Carré, vond het verhaal van Mazeppa's rit op het wilde paard in de 19de eeuw gretig aftrek. Meer dan zestig jaar lang is de geschiedenis in soms bizarre varianten overal ter wereld uitgevoerd. Dergelijke Mazeppa-voorstellingen vonden in de 20ste eeuw hun vervolg in een aantal (aanvankelijk stomme) Mazeppa-films, die in hoofdstuk V centraal staan.

In hoofdstuk VI worden meer dan veertig Mazeppa-schilderijen, tekeningen en gravures besproken en voor een goed deel getoond, waaronder enkele nog niet eerder gepubliceerde. Speciale aandacht wordt geschonken aan een Nederlands Mazeppa-schilderij dat weliswaar verloren is gegaan, maar waarover vroeger in kranten veel geschreven is.

De laatste drie hoofdstukken zijn voorbehouden aan de toonkunst. In hoofdstuk VII worden maar liefst twintig Mazeppa-opera's behandeld, in hoofdstuk VIII een nog groter aantal klavierstukken, waarna in het laatste hoofdstuk cantates, koorwerken, liederen en symfonische werken de revue passeren.

Enkele redactionele uitgangspunten

Ieder hoofdstuk is verdeeld in paragrafen (I-1, I-2, I-3, et cetera); bij verwijzingen vindt men deze codes in de tekst tussen haakjes ingevoegd.

Bij referentie aan een bepaald boek, artikel of geraadpleegde internetsite wordt een code gegeven bestaande uit de initialen van de auteur, gevolgd door het jaar van uitgave. In de aan het eind van het boek opgenomen literatuuropgave annex bibliografie staan deze codes in alfabetische volgorde gerangschikt, gevolgd door de volledige gegevens van uitgave. Bij het bezoeken van internetsites werd uitsluitend dan de datum vermeld, als dat in verband met het gevoerde betoog zinvol leek.

Na de bibliografie vindt men een personenindex. Na achternaam en voornaam van de persoon in kwestie – bij koningen de naam waaronder zij regeerden (Lodewijk XIV, Koning van Frankrijk) – volgen, voor zover bekend, de jaartallen en het/de paginanummer(s); in de hoofdtekst worden zo min mogelijk jaartallen gegeven. Namen vermeld in de bibliografie en de verantwoording van de afbeeldingen worden niet in de index opgenomen. Hetzelfde geldt voor de namen van uitgevers, tenzij die als handelend persoon in het boek optreden.

Een woord van dank

De volgende bibliotheken, archieven en musea (in alfabetische volgorde) zou ik hartelijk willen danken voor hun medewerking en het ter beschikking stellen van beeldend materiaal:

- Amsterdams Stadsarchief, Amsterdam
- Archief van De Muntschouwborg, Brussel
- Archief van de Accademia Filarmonica di Bologna, Bologna
- Archives municipales de Nantes, Nantes
- Ateneum Taidemuseo, Helsinki
- Biblioteca del Conservatorio statale di musica Gian Battista Martini, Bologna
- Biblioteca del Conservatorio statale di musica Giuseppe Verdi, Milaan
- Biblioteca nazionale centrale, Florence
- Biblioteca Nacional de España, Madrid
- Bibliotheek van de Radboud Universiteit, Nijmegen
- Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen, Groningen
- Bibliothèque nationale de France, Parijs
- British Library, Londen
- British Theatre Museum, Londen
- Goethe- und Schiller-Archiv, Weimar
- Haags Gemeentearchief, Den Haag
- Institut d'estudis catalans, Barcelona
- Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
- Koninklijke Bibliotheek Albertina, Brussel
- Musée Calvet, Avignon
- Musée Victor Hugo, Villequier
- Museum der bildende Künste, Leipzig
- Museumslandschaft Hessen, Kassel
- Nationaal Archief, Den Haag
- Nationalarchiv der Richard-Wagner-Stiftung, Bayreuth
- Nederlands Muziek Instituut, Den Haag
- Theater Instituut Nederland, Amsterdam
- Sächsische Landesbibliothek (SLUB), Dresden
- Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlijn
- Stadsarchief, Deventer
- Tate Gallery, Londen
- Universiteitsbibliotheek, Leiden
- Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit van Amsterdam, Amsterdam
- Victoria and Albert Museum, Londen

Voor het ‘meelezen’ van het manuscript ben ik Christo Lelie, musicus, muziekjournalist en hoofdredacteur van meerdere muziektijdschriften, mijn broer Jan Brussee, zelf romans en wetenschappelijke studies schrijvend, en mijn zuster Hannie Brussee zeer erkentelijk. Daarnaast wil ik Jan Marisse Huizing, auteur van boeken over uitvoeringspraktijk van klaviermuziek van Beethoven en Chopin, en Gerald Mettam, vele jaren werkzaam bij een wetenschappelijke uitgeverij, hartelijk danken voor hun positieve belangstelling en waardevolle adviezen. In het bijzonder moet ook de musicoloog en componist Leo Samama genoemd worden, die ondanks zijn drukke bezigheden de tijd genomen heeft het typoscript door te werken en dat van tal van tot overdenking stemmende aantekeningen heeft voorzien. Bart van Sambeek tekende voor het zetten van de notenvoorbeelden, Olga de Kort heeft me geholpen bij de transliteratie van Russische namen, en Theo Korthals Altes is tot grote steun geweest bij de lay-out en het wegwijs worden in de wereld van internetuitgevers.

Allen hartelijk dank!

Albert Brussee
Den Haag, voorjaar 2014

Bij de tweede, herziene uitgave

Spoedig na verschijning besloot ik dit boek in het Engels te vertalen: *Mazeppa in the Romantic Arts*, dat in 2017 bij het Amerikaanse ‘self-publishing platform’ Create Space gepubliceerd is. Het gedeelte over de Mazeppa-muziek van Liszt werd daarbij sterk bekort en uitgewerkt tot een speciaalstudie, getiteld: *The Mazeppa Music of Franz Liszt*, dat in het voorjaar van 2019 het licht zal zien. In de loop van dit vertaal- en ombouwproces kwamen er nog enkele aanvullende gegevens tevoorschijn, die me noodzaakten als sluitsteen van dit project de Nederlandse versie nog wat bij te stellen.

In het bijzonder zou ik dhr. Ronald Hamelink willen danken, die me in een e-mail van 16 april 2016 attendeerde op het bestaan van het ‘Jaarboekje’ *Aurora* van 1867, waarin niet alleen een mij volkomen onbekend Mazeppagedicht van J. E. Banck staat, maar tevens ter illustratie een lithografie van het Nederlandse Mazeppa-schilderij van Bernard te Gempt wordt afgebeeld, het schilderij waarnaar ik jarenlang tevergeefs gezocht had. Het gedicht werd in de Appendix opgenomen en de litho in het betreffende gedeelte (VI-8) gepubliceerd.

Albert Brussee
Den Haag, februari 2019

Hoofdstuk I

De historische Mazeppa

I-1 Algemeen geschiedkundige achtergrond

Onder de Jagiellonen, het Pools-Litouwse koningshuis dat van 1386 tot 1572 heerste, was Polen een machtig land. Op het hoogtepunt van zijn expansie strekte het rijk zich uit van de Oder in het westen tot voorbij de Duna en de Dnjepr in het oosten. Het huidige Wit-Rusland, het westelijk deel van de Oekraïne, Moldavië – het stond allemaal onder de hegemonie van het Pools-Litouwse Gemenebest, een wereldrijk dat vanuit de Wawel-heuvel in Krakau bestuurd werd.

De 16de eeuw wordt wel de Gouden Eeuw van Polen genoemd. In het moederland heersten vrede, godsdienstvrijheid en welvaart. Economie en wetenschap bloeiden en in hun kielzog floreerde de kunst. Aan de reeds in 1364 gestichte en nog steeds bestaande Uniwersytet Jagiellońska te Krakau, in de 16de eeuw een centrum van humanisme, studeerden geleerden als de astronoom Nicolaas Copernicus en de Poolse dichter Jan Kochanowski, een der eersten die verzen schreef in zijn moedertaal. De schilder- en beeldhouwkunst ontvingen sterke impulsen van zowel de Italiaanse renaissance als de Duitse en Vlaamse laatgotiek. Kunstenaars van naam vestigden zich in de oude Poolse hoofdstad, waar nog steeds meesterwerken als de prachtige retabel van de uit Neurenberg afkomstige Veit Stoss in de Mariakerk te bewonderen zijn.

Aan het eind van de 16de eeuw echter begon het imperium af te brokkelen. Toen in 1572 Sigismund II kinderloos stierf, brak er een periode van kieskoningschap aan, een stelsel waarbij de machtige Poolse landdag iedere nieuw gekozen koning een aantal voorwaarden en garanties liet ondertekenen, waardoor het centrale gezag in feite werd uitgehouden. Innerlijk verzwakt wist de Poolse staat maar moeilijk weer-

Afb. 1. Jan II Kazimierz, een pentekening van de romantische historieschilder Jan Matejko

stand te bieden aan de oprukkende Turken en rebellerende Kozakken in het zuidoosten van het rijk.

De regeringsperiode van Jan II Kazimierz (Afb. 1), die als koning van Polen en grootvorst van Litouwen van 1648 tot 1668 de scepter zwaaide, was er dan ook een van strijd en tegenslag. Bij zijn aantreden zag hij zich geconfronteerd met opstandige Kozakken, die na verscheidene overwinningen op het Poolse leger met Kerstmis 1648 Bogdan Chmelnitski toejuichten als hun hetman¹, hun Mozes, die het trotse Oekraïense volk naar de onafhankelijkheid had gevoerd. In de jaren daaropvolgend echter keerde het tij. Keer op keer werden de Kozakken verslagen en na de nederlaag van Beresteczko in juni 1651 zag Chmelnitski zich gedwongen met minder gunstige condities genoegen te nemen: de Oekraïne kreeg een zekere onafhankelijke status maar kwam onder Pools 'protectoraat'. In wezen bleef alles dus bij het oude en de strijdlustige hetman besloot daarom toenadering tot Moskou te zoeken. In 1654 wist hij zijn landgenoten te bewegen zich onder protectie van Tsaar Aleksej I Michajlovitsj te stellen, het zogenaamde Verdrag van Pereyaslav. Daarin stond vastgelegd, dat de rechten en privileges van de Kozakken gerespecteerd zouden worden en zij in hun strijd met Polen militaire steun konden verwachten. In werkelijkheid echter liet Aleksej I garnizoenen in verscheidene Oekraïense steden plaatsen en begon hij zich met interne bestuurlijke zaken te bemoeien.

Dit leidde uiteraard tot grote ontevredenheid. Toen Chmelnitski in 1657 stierf, gooide zijn opvolger, Ivan Vyhovski, het roer daarom resoluut om.² Hij zocht toenadering tot Jan II Kazimierz en tekende op 17 september 1658 het Verdrag van Hadiach, waarin de situatie van vóór 1648 werd bestendigd: met behoud van een zekere zelfstandigheid zou de Oekraïne deel uitmaken van het Pools-Litouwse Gemenebest. Dit kon Moskou natuurlijk niet over zijn kant laten gaan en in de jaren nadien golfde de strijd tussen Polen en Rusland met als inzet de Oekraïne heen en weer, de zogenaamd Pools-Russische Oorlog. Uiteindelijk kwam men tot een compromis. In 1667 werd besloten, dat het gebied ten westen van de Dnjepr als vanouds onder Pools protectoraat zou vallen en het oostelijk deel onder Russische suprematie zou blijven. Iedere helft kreeg zijn eigen hetman.

Dit alles was slechts een van de problemen waarmee Jan II Kazimierz tijdens zijn regering worstelde. Ernstiger was de aanval van Karel X Gustaaf van Zweden, die in de zomer van 1655 Polen was binnengevallen en de Poolse

¹ Het woord hetman is etymologisch verwant aan het Duitse 'Hauptmann' en ons woord 'hoofdman' (leider, opperhoofd).

² Ivan Vyhovski († 1664) was de regent van Chmelnitski's zoon Joeri, die toen nog te jong was om zijn vader op te volgen; hij regeerde van 1657 tot 1659.

troepen moeiteloos had weten te verslaan. De koning vluchtte naar Silezië in het uiterste zuidwesten van zijn rijk en wachtte in ballingschap verdere ontwikkelingen af. Het tij keerde toen het Poolse volk – na plundering van katholieke kloosters en kerken door de overwegend protestantse Zweedse troepen – in opstand kwam en in een bloedige guerrillaoorlog de bezetter stap voor stap wist terug te dringen. Deze ontwikkeling werd echter een halt toegeroepen toen het keurvorstendom Brandenburg, tot op dat moment leenhorig aan de Poolse kroon, een pact met de Zweden sloot. In 1656 bracht het gecombineerde Zweeds-Brandenburgse leger in de Slag bij Warschau de Polen opnieuw een gevoelige nederlaag toe (Afb. 2).

Afb. 2. Karel X van Zweden (links) in strijd met Poolse Tartaren bij Warschau, 29 juli 1656.
Een schilderij van de Duits-Zweedse schilder Johann Philipp Lemke.

Rusland, Oostenrijk en de West-Europese landen zagen deze ontwikkelingen met zorg aan en besloten het verzwakte Polen te hulp te schieten. Onder druk van deze internationale inmenging koos de Brandenburgse keurvorst eieren voor zijn geld. Hij liet Karel X in de steek, waarop deze in de strenge winter van 1657-58 de aftocht blies. In 1660 volgde de officiële vrede.

Reeds in 1658 was Jan II Kazimierz naar Warschau teruggekeerd en hield hof naar Frans voorbeeld. Door de vele jaren van oorlog en verwoesting waren er echter geen financiële middelen om regelmatig soldij uit te betalen.

Met behulp van Frans geld, dat de bevriende Lodewijk XIV hem deed toekomen, heeft Jan Kazimierz getracht zijn status als vorst te versterken en hervormingen door te voeren. Muitende legers en een deel van de adel, belust op eigen macht en zelfstandigheid, maakten dit echter vrijwel onmogelijk. Al deze omstandigheden leidden uiteindelijk tot een burgeroorlog (1665-1666), die het land andermaal in een crisis stortte. Toen ook nog zijn vrouw, Marie-Louise Gonzaga, die hem in staatszaken altijd tot grote steun was geweest, in 1667 overleed, deed Jan II Kazimierz ontgoocheld afstand van de troon. Korte tijd daarna stierf ook hij.

I-2 Mazzepa's jeugd en opleiding

In deze woelige tijden kwam op het landgoed Mazeppintzi nabij Bila Tserkva, een stad circa 80 kilometer ten zuiden van Kiev gelegen, Ivan Stepanovitsj Mazeppa ter wereld.³ Volgens de laatste gegevens was dat op 20 maart 1639.⁴ Zijn vader, Stefan Adam Mazeppa, was een telg van het adellijk geslacht Mazeppa-Koledinski en bekleedde een belangrijke bestuurspost in Bila Tserkva. Ook zijn echtgenote, Marina Mokievska, was van adel; zij was een ontwikkelde, vrome vrouw, die na de dood van haar man abdis van een nonnenklooster in Kiev is geworden. Zij leerde haar zoon lezen en schrijven, waarna hij naar het westers georiënteerde Mohyla Collegium in Kiev werd gezonden.⁵ Daar had Mazeppa les in Latijn en Pools, talen die hij, naast Oekraïens, vloeiend beheerste.

Ter afronding van zijn opleiding zond Stefan Adam Mazeppa, die pro-Pools georiënteerd was en Ivan Vyhovski's politiek steunde, zijn zoon naar het hof van Jan II Kazimierz in Warschau, waar Ivan Stepanovitsj aantoonbaar enige tijd aan het Jezuietencollege gestudeerd heeft.⁶ Als page verkeerde hij er in de hoogste kringen, bespeelde de torban (een soort luit), schreef gedichten⁷ en verwierf zich de bijzondere gunst van de koning. Toen de Zweden binnenvielen en Warschau verwoestten (I-1), besloot Jan II Kazimierz Mazeppa naar Parijs te zenden, waar hij volgens Clarence Manning

³ In het Oekraïens 'Mazepa'; in dit boek wordt echter de in het Westen gebruikelijke spelling aangehouden.

⁴ TM-1984, p. 8. De *Internet Encyclopedia of Ukraine*, beheerd door het Canadian Institute of Ukrainian Studies, geeft dezelfde datum.

⁵ Het Kiev-Mohyla Collegium werd in 1632 gesticht door Petro Mohyla (ook Mogila; 1596-1646), een jezuïet die als eerste westerse onderwijsmethoden in Rusland introduceerde. In 1658 verwierf de instelling de status van universiteit. De 'Kyivan Mohyla Academy' bestaat nog steeds en is het wetenschappelijk centrum van de Oekraïne.

⁶ TM-1966, p. 4.

⁷ Enkele van Mazeppa's gedichten zijn bewaard gebleven. Het bekendste is *Cháyka* ('De zeemeeuw'), waarin het klagende gekrijs van de vogel wordt vergeleken met het zware lot dat de Oekraïne getroffen had, het land dat, ingeklemd tussen Polen en het machtige tsarenrijk, de eeuwige speelbal van deze twee grootmachten was.

enige tijd aan de Sorbonne heeft gestudeerd.⁸ Vervolgens verbleef de jonge Kozak voor langere tijd in Nederland en schijnt ook in Duitsland en Italië te hebben rondgereisd.

Mazeppa's verblijf in Nederland is met raadsels omgeven. De Mazeppa-autoriteit Theodor Mackiw schreef dienaangaande in het internetartikel *Hetman Mazepa in Westeuropäischen Quellen, 1687-1709*: "De koning zelf zond Mazeppa naar Frankrijk, Duitsland, Italië en Holland. In Holland voltooide hij zijn militaire studies."⁹ In de meer uitgebreide Oekraïense versie van dit internetartikel¹⁰ werd daarnaast melding gemaakt van een zich in Deventer bevindend register met namen van jongelui die daar krijgskunde gestudeerd zouden hebben, waaronder een zekere 'Yoannes Kolyedinski, nobilyes Polonus'¹¹. Mackiw refereert daarbij aan Deel VII van *Het Staatsche Leger van 'Ter Aa en De Bas'*, waar op p. 238 het volgende zou staan: "Yoannes Kolyedinski, later Kozakkenhetman Mazeppa, was een jaar in Nederland bij Geschutsfabriek Willem Wegewaert in Deventer."¹² Deze informatie vond algemeen verbreiding en leest men tegenwoordig in diverse naslagwerken. Zo schreef Oleksander Ohloblyn in de *Internet Encyclopedia of Ukraine*: "Page aan het hof van Jan II Kazimierz te Warschau werd hij door de koning naar Nederland gezonden. In 1656-59 studeerde hij artillerie in Deventer en bezocht Duitsland, Italië en Frankrijk, en Nederland."¹³

Geïntrigeerd door deze kwestie - Mazeppa in Nederland!? - deed ik onderzoek in het Stadsarchief van Deventer. Daar bleek echter niets bekend over een lijst van studenten die bij Willem Wegewaert gestudeerd zouden hebben. Ook de referentie aan Deel VII van *Het Staatsche Leger*, dat overigens geschreven werd door F. J. G. ten Raa (!) en F. de Bas, is niet juist: op de betreffende pagina zal men de aangehaalde zin tevergeefs zoeken. De naam Yoannes Kolyedinski ontbreekt überhaupt in het naamsregister van welk deel ook maar.¹⁴

⁸ CM-1957, p. 36.

⁹ "Der König selbst sandte Mazepa nach Frankreich, Deutschland, Italien und Holland. In Holland vervollständigte er seine militärische Studien." TM-2000.

¹⁰ Deze website, geraadpleegd op 25 februari 2010, bleek in 2013 van internet verwijderd te zijn.

¹¹ Yoannes = Johannes = Jan = Ivan. Zoals eerder gezegd stamde Ivan Mazeppa uit het adellijk geslacht Mazeppa-Koledinski.

¹² TM-2000 (Oekraïense versie), voetnoot 10.

¹³ "While a page at the court of Jan II Casimir Vasa in Warsaw, he was sent by the king to study in Holland. In 1656-9 he learned gunnery in Deventer and visited Germany, Italy and France, and the Low Countries." OO-2008.

¹⁴ *Het Staatsche Leger (1568-1795)* is een geschiedkundig naslagwerk in acht delen, "onder toezicht van den Chef van den Generalen Staf bewerkt door F. J. G. ten Raa, gep. Kolonel der Infanterie, en F. de Bas, gep. Luitenant-Generaal der Cavalerie, Directeur van het Krijgsgeschiedkundig Archief van den Generalen Staf". Het imposante naslagwerk, uitgeven door de

Voortgaand onderzoek bracht echter het volgende aan het licht. Afkomstig uit Münster had Willem ('Wihelm') Wegewaert de Oudere zich in 1544 in Deventer gevestigd, samen met zijn jongere broer Wolter die later burgemeester van die stad zou worden. Willem Wegewaert wordt inderdaad in oude kronieken vermeld als 'geschutgieter' en 'bussenmaker', maar heeft vooral naam gemaakt als klokkengieter; in verschillende Nederlandse kerken hangen ook nu nog klokken die door hem zijn gegoten. Willem Wegewaert de Oudere stierf in 1601. Hij kan Ivan Mazeppa dus onmogelijk les gegeven hebben, aangezien deze, zoals gezegd, eerst in 1639 het levenslicht aanschouwde.

Willem Wegewaert de Jongere was een zoon van Wolter Wegewaert, de burgemeester. Hij vestigde zich in 1615 in 's-Gravenhage, waar hij in het huwelijk trad met Engeltje Anthonis Wilkes, de dochter van de geschutgieter Coenraet Anthonis Wilkes. Willem Wegewaert de Jongere volgde zijn schoonvader als directeur van het bedrijf in 1616 op, en deed in de jaren nadien goede zaken. Hij rekende onder zijn klanten steden en particulieren; zelfs de koning van Marokko bestelde in 1622 kanonnen bij hem. Vanaf 1627 woonde hij in het zogenaamde, nog steeds bestaande Pageshuis aan het Lange Voorhout te Den Haag, naast de Kloosterkerk (Afb. 3). Tot aan het eind van de 17de eeuw zou in de Kloosterkerk de belangrijkste geschutgieterij van de Republiek gevestigd blijven. In het koor van de kerk was een oven gebouwd en een gietkuil gegraven (!); de rest van de kerk diende als opslagplaats voor grondstoffen.¹⁵ Willem Wegewaert de Jongere stierf in 1637; ook hij kan Mazeppa dus niet gekend hebben.

Willem Wegewaert de Jongere had twee zoons, Coenraet en Wouter, respectievelijk in 1620 en 1626 geboren. Coenraet werd na de dood van zijn vader de directeur van het familiebedrijf dat bloeide als nooit tevoren. Hij werd in een genealogie uit de 17de eeuw omschreven met de woorden 'in leven meester grofgeschutgieter van de generaliteyt', waaruit opgemaakt mag worden dat hij opdrachten van de Staten-Generaal kreeg. Coenraet Wegewaert stierf in 1669.

Dit alles overziend concluderen we het volgende. Aangezien Nederland in de 17de eeuw zijn Gouden Eeuw beleefde, is het niet onwaarschijnlijk dat Jan II Kazimierz zijn page inderdaad naar het rijke Holland heeft gezonden. Vergeten we niet dat Mazeppa's latere aartsvijand, Tsaar Peter de Grote, enkele decennia later eveneens als leerling scheepsbouwer in Zaandam zijn licht heeft opgestoken. Ivan Mazeppa-Koledinski, die zich ontpopte als een gewiekste diplomaat en kundige veldheer, heeft zich zonder twijfel voor

Koninklijke Academie te Breda, verscheen tussen 1911 (Deel I) en 1964 (Deel VIII, in drie banden gepubliceerd). Deel VII stamt uit 1950 en werd voltooid door Jan Willem Wijn.

¹⁵ JG-1982, p. 16.

de bouw van allerhande wapentuig geïnteresseerd. En waar kon hij daartoe in Nederland beter terecht dan bij 's lands geschutgieterij aan het Lange Voorhout te Den Haag? Onze hypothese is dus, dat indien Mazeppa in Nederland artillerie heeft gestudeerd, dat in de werkplaats van Coenraet Wegewaert moet zijn geweest.

Afb. 3. De Kloosterkerk te Den Haag, een gravure van G. van Giessen (1730), gedrukt bij Reinier Boitet, uitgever te Delft. Geheel rechts ziet men de linker helft van het Pageshuis.

In het Nationaal Archief en het Gemeentearchief te Den Haag is echter geen bevestiging voor dit standpunt te vinden. Weliswaar zijn er familiepapieren van het geslacht Wegewaert bewaard gebleven¹⁶, maar hierin vindt men geen informatie over (buitenlandse) studenten die in het bedrijf aan het Lange Voorhout stage zouden hebben gelopen. Dit mag echter niet als een 'bewijs' worden aangevoerd, dat Theodor Mackiw onjuiste gegevens heeft verspreid en het hele verhaal over Mazeppa's studie in Nederland naar het rijk der fabels verwezen kan worden. In de bovengenoemde Oekraïense versie

¹⁶ J. A. Jaeger, *Inventaris van de familiepapieren van Philippus Antonius Suyskens, mede betrekking hebbend op de aanverwante geslachten Wegewaert en van der Nijpoort (1625-1741)*; Nationaal Archief, Archiefnummer 3.20.58. Hartelijk dank aan dr. A. P. van Vliet, directeur van de Afdeling Publieksinformatie & Collectiebeheer van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie, die mij op genoemde inventaris attendeerde.

van Mackiws internetartikel (voetnoot 10) vermeldt hij, dat de door hem gegeven informatie teruggaat op de romantische Poolse dichter en musicus Tymko Padura, die zich op zijn beurt baseerde op een brief van Philip Orlik aan zijn in Parijs woonachtige zoon. Philip Orlik was de kanselier van Mazeppa in de laatste jaren van diens leven; toen de hetman in 1709 in Bendary stierf (I-5) werd hij de leider van de in ballingschap levende Kozakken.¹⁷ De bron van informatie is dus bekend en er is geen aanleiding deze in twijfel te trekken. Waarom zou Mazeppa zijn trouwe volgeling en opvolger iets op de mouw hebben gespeld of Orlik gelogen hebben tegen zijn zoon? Daarentegen is het zeer begrijpelijk dat de oudere hetman, vijftig jaar na zijn aanwezigheid in Nederland, en/of Orlik, die de betreffende brief aan zijn zoon vele jaren na Mazeppa's dood geschreven heeft, zich de exacte gegevens niet meer herinneren konden en er bijgevolg in de berichtgeving onjuistheden zijn geslopen.

Een andere bron bevestigt min of meer, dat Mazeppa wel degelijk enige tijd in Nederland heeft doorgebracht en zelfs onze taal enigszins beheerste. Er bestaat namelijk een brief van een Franse diplomaat aan zijn koning, waarin deze bericht dat hij bij een bezoek aan de hetman in diens residentie in Batoeryn op zijn bureau kranten uit Parijs en Holland zag liggen, die Mazeppa terzijde legde toen hij binnentrad.¹⁸ Als iemand na zovele jaren nog in staat is een Nederlandse krant te lezen, dan moet hij onze taal goed gesproken hebben, wat impliceert dat hij hier voor langere tijd geweest is.

Hoe dit ook zij – in het jaar 1659 werd Ivan Stepanowitsj weer in Warschau gesignaleerd, waar hij werd ingezet bij diplomatieke missies naar de Oekraïne en de Krim. Hiervan wordt melding gemaakt in de *Mémoires* van Jan Pasek, die in zijn geschrift de naam Mazeppa vijfmaal opvoert. Dit is de enige, zij het niet erg betrouwbare bron, waaruit men iets over het leven van de jonge Kozak aan het Poolse hof kan vernemen – reden om wat langer bij dit boek en zijn auteur stil te staan.

I-3 Jan Paseks *Mémoires*

Jan Chryzostom Pasek, een Poolse edelman uit de provincie Mazovië, studeerde in zijn jeugd aan het Jezuïetencollege in Rawa, circa 150 kilometer ten zuidwesten van Warschau. Vervolgens maakte hij carrière in het leger en onderscheidde zich in 1661 tijdens een campagne tegen de Moskovieten. Ook

¹⁷ "Orlik, though not recognized as hetman by Peter I, became Mazeppa's unauthorized successor and headed the first Mazeppa movement, an underground, quasi-revolutionary organization that operated in Eastern Europe and abroad to further Ukrainian independence." HB-1974, p. 8.

¹⁸ "(...) the diplomat reported to his king that he saw right there, on the hetman's writing table, recent newspapers from Paris and Holland, which the owner had evidently just finished reading." YK-2009.

nadien, in veldtochten tegen de Turken, betoonde hij zich een dappere soldaat. Literair niet onbegaafd voltooide hij omstreeks 1688 zijn *Mémoires*, een boek dat zich laat lezen als een dagboek, een spannende avonturenroman en een historische kroniek ineen.¹⁹

Pasek schildert zichzelf daarin af als een joviale, rondborstige soldaat – type ruwe bolster, blanke pit – maar archiefonderzoek heeft aangetoond dat hij een sadistische kerel is geweest, die in het dagelijks leven tot dezelfde meedogenloze gedragingen in staat was als in die barre tijden in oorlogstijd gebruikelijk was. Zo is er een verhaal overgeleverd, dat hij ooit een knecht van een naburige edelman op zijn terrein had aangetroffen met een dode haas over zijn schouder. “Zo”, moet Pasek smalend gezegd hebben, “heb je zo’n honger, beste kerel? Nou je mag hem hebben, hoor, die haas, eet ‘m maar op”, waarop de arme man gedwongen werd het dier rauw op te eten (!). Uit menige bladzijde van zijn *Mémoires* blijkt, dat de schrijver er behagen in schiep zijn lezers te choqueren met brute taferelen en wreedheden. Aan het eind van zijn leven schijnt Pasek zelfs door zijn burens te zijn aangeklaagd en om zijn schanddaden uit het Pools-Litouwse Gemenebest verbannen te zijn, een vonnis dat vervolgens nooit ten uitvoer is gebracht omdat de dappere soldaat van weleer op goede voet stond met de toen heersende Jan III Sobieski.²⁰

De eerste vermelding van Mazeppa valt in het jaar 1661. Pasek beschrijft in zijn *Mémoires* hoe in de winter van dat jaar, gedurende een campagne tegen de Moskovieten, de Poolse troepen aan het muiten waren geslagen omdat er geen soldij werd uitbetaald. Een groot gedeelte van het legeronderdeel waarin hij diende overwoog zich bij de ‘Confederatie’ aan te sluiten, een groep Poolse edellieden die zich niet kon vinden in de Frans-georiënteerde politiek van Jan II Kazimierz en overwoog over te lopen naar de opstandige Kozakken (I-1). Tijdens een algemene vergadering nam Jan Chryzostom het woord. Hij hield een vlammende rede, waarin hij zijn landgenoten aanspoorde trouw te blijven aan de Poolse banier, de overwinningen die zij kort daarvoor behaald hadden uit te buiten en de gehate Moskovieten tot diep in hun land te achtervolgen. Hoewel zijn redevoering diepe indruk maakte, besloot men het voorjaar af te wachten om dan definitief te besluiten.

¹⁹ Paseks *Mémoires* zag op basis van een handgeschreven kopie in juli 1821 gedeeltelijk het licht in het tijdschrift *Astrea* (TM-1966, p. 6). De eerste volledige Poolse uitgave werd in een oplage van slechts 250 exemplaren gepubliceerd, bezorgd door graaf Edward Raczyński (Poznan, 1836). Van twee jaar later dateert de Duitse vertaling van Gustav Adolf Stenzel (Breslau, 1838). Ook in Rusland (1877), Denemarken (1896) en Frankrijk (1929) zijn vertalingen gepubliceerd. De eerste wetenschappelijke Poolse editie van de hand van Jan Czubek verscheen in 1929, de basis voor alle moderne uitgaven die vervolgens in verschillende talen het licht zagen. Geraadpleegd werden de geannoteerde vertaling van Günther Wytrzens, *Die goldene Freiheit der Polen* (GW-1967), en de Engelse vertaling van Catharine S. Leach, *Memoirs of the Polish Baroque – The Writings of Jan Chryzostom Pasek* (CL-1976).

²⁰ CL-1976, p. xlix e.v.

Spoedig daarna echter trachtten de afvalligen, die in de meerderheid waren, de royalisten opnieuw over te halen een eed van trouw te zweren aan de Confederatie. Pasek weigerde andermaal, deserteerde, en besloot zich aan te sluiten bij het leger van generaal Czarniecki, de rechterhand van Jan II Kazimierz.

Afb. 4. Jan Chryzostom Pasek (rechts, met kruis) tijdens de slag van Lachowicze (1660), een aquarel van de romantische Poolse schilder Juliusz Kossak

Op weg naar de standplaats van het leger van Czarniecki, niet ver van Grodno (Hrodna) in het huidige Wit-Rusland, ontmoette Jan Chryzostom een zekere Stanislawski, maarschalk aan het koninklijk hof. Deze nodigde hem uit voor een diner te zijnen huize. Pasek liet zich overhalen en stond verbaasd over de gastvrijheid die hem te beurt viel; zelfs zijn jachthond, zo vermeldt hij niet zonder humor, mocht aan tafel plaats nemen, kreeg een zijden kussen om op te zitten en een zilveren schotel met wildbraad voor zijn neus. We laten de schrijver zelf aan het woord.

“Terwijl ik daar was arriveerde Mazeppa, een kamerling aan het koninklijk hof. Hij was een Kozak van adellijke afkomst, van Warschau op weg naar de koning, die op dat moment in Grodno resideerde. We raakten in gesprek en bespraken verscheidene politieke kwesties. (...) Kennelijk wantrouwde hij mijn woorden en was van mening, dat ik onmogelijk zo’n verre reis naar Litouwen en Wit-Rusland zou ondernemen als ik daartoe niet een

heimelijke reden had. Na het diner namen we afscheid en ik vervolgde rustig mijn weg naar Grodno. Mazeppa echter gaf zijn paard de sporen, snelde in galop naar de koning en berichtte hem, dat hij daarnet een officier van het afvallige Roetheense eskadron²¹ ontmoet had, die voorwendde op weg te zijn naar het leger in Wit-Rusland, wat onder deze omstandigheden zeer onwaarschijnlijk was.”

Hier breekt het verhaal plotseling af, omdat in het manuscript negen pagina's ontbreken. Maar uit de redevoeringen die Pasek later tot zijn verdediging voor de rechtbank heeft gehouden, kan men opmaken dat Jan II Kazimierz op aanraden van de achterdochtige Mazeppa Pasek inderdaad heeft laten arresteren en deze gevangelijk naar Grodno is gevoerd om daar terecht te worden. Na lange rechtszittingen begon de koning, die soms achter een zuil glimlachend stond te luisteren naar Paseks vurige pleidooien, van zijn onschuld en loyaliteit overtuigd te raken. Hij werd vrijgesproken, in rang verhoogd en in de koninklijke hofhouding opgenomen.

Na zich te hebben onderscheiden bij belangrijke missies keerde Pasek in de loop van 1662 naar Warschau terug. Daar ontmoette hij Mazeppa regelmatig, die om zijn pijnlijke dwaling door Jan II Kazimierz van het hof was verstoten, maar nadat hij zijn excuses had aangeboden weer in genade was aangenomen. Hoewel de hele affaire Jan Pasek geen windeieren had gelegd, kan men zich voorstellen dat beide ambitieuze hovelingen elkander niet konden luchten of zien. Het kon niet uitblijven. Eens op een dag ontmoetten ze elkaar in de antichambre van de koning. Pasek, onder invloed van drank, begroette Mazeppa met de neerbuigende woorden: “Goedendag, Mister Janitsaar!”²² Mazeppa, ook goed van de tongriem gesneden, antwoordde gevat: “Ook u gegroet, Mister Korporaal!”²³ Pasek kon zijn woede niet bedwingen en gaf Mazeppa een vuistslag in het gezicht. Deze greep zijn zwaard en wilde zijn opponent te lijf gaan. Het was strikt verboden een wapen te hanteren in de koninklijke vertrekken en ontsteld trachtten toegesnelde hovelingen de vechtenden te scheiden. Op het tumult verschenen de koning en de bisschop, met wie Jan II Kazimierz in gesprek was. Deze laatste doorzag de situatie en suste de gemoederen. Enkele dagen later, tijdens

²¹ Onder Roethenen verstaat men Oekraïners, met name die welke in de Karpaten woonachtig zijn (in het grensgebied met het huidige Roemenië). Kennelijk was Pasek bij dat eskadron ingedeeld, wat ook verklaart waarom die legereenheid de koning afvallig was en zich wilde aansluiten bij de Confederatie.

²² Een Janitsaar is een Turkse soldaat. Voor een Pools-royalistische Kozak uit de Oekraïne was dit een uiterst vernederende aanspreektitel. Bovendien was Mazeppa geen soldaat, maar een officier van hoge rang.

²³ Een korporaal was en is in de hiërarchie van officiersrangen de laagste, de aanvoerder van een klein detachement voetvolk. Ook dat was een pijnlijke belediging, want Pasek was in het afgelopen jaar juist meermalen bevorderd en maakte deel uit van de cavalerie.

een feestje, riep hij beide kemphanen bij zich, legde hun handen in elkaar en zei: "Vergeeft elkander van ganser harte, want nu staan jullie bij elkaar in het krijt." Het glas werd geheven en alles leek vergeven en vergeten.

Een jaar later echter, zo vervolgt Pasek in zijn boek, liep het met Mazeppa toch helemaal verkeerd af, en hij vertelt dan het verhaal van diens helletocht op het paard dat centraal staat in dit boek. Of het waar gebeurd is, of dat de hele geschiedenis verzonnen is om zijn gehate tegenstander voor eeuwig belachelijk te maken, is moeilijk te achterhalen. Persoonlijk denk ik, dat er een kern van waarheid in het verhaal zou kunnen schuilen. Ivan Stepanowitsj Mazeppa was geen heilige. Hij was een intelligente charmeur met een zachtaardige uitstraling (zie Afb. 6) die dol was op vrouwen en, naar zijn verdere levensloop aantoont, niet uitblonk in huwelijksrouw. Clarence Manning schreef dienaangaande: "Als een vrolijke vrijgezel ging de hetman voort op zijn roemrijke pad. Hij stond bekend om de aantrekkelijke dames die hem omringden, en affaire volgde op affaire. Het was niet meer dan een aangenaam tijdverdrijf, bedreven om de tijd te doden of de hetman enig politiek voordeel te brengen."²⁴

Dit in ogenschouw nemend lijkt het me niet bij voorbaat uitgesloten, dat Mazeppa in zijn jongelingsjaren ooit vreemd is gegaan, op heterdaad betrappt werd en op beschamende wijze naar zijn vaderland is teruggekeerd. Pasek echter zal met leedvermaak de geschiedenis hebben aangedikt en in het macabere hebben getrokken. Zoals gezegd spreekt zijn voorkeur voor 'horror stories' uit menige bladzijde van zijn boek. Theodor Mackiw kwam tot dezelfde conclusie en schreef: "Het is zeer wel mogelijk dat de jonge, goed uitzijende Mazeppa enkele liefdesaffaires heeft gehad, maar het ziet er naar uit dat het verhaal over Falbowski niet zo serieus hoeft te worden genomen als Pasek in zijn gedenkschrift doet voorkomen."²⁵ We laten de betreffende passage hier in zijn totaal volgen.

I-4 De ware geschiedenis van Mazeppa's helletocht op het paard

"Mazeppa had bezittingen in Wolynië²⁶, naast het landgoed van Falibowski²⁷, waar hij om onduidelijke redenen vaak te vinden was als de heer des huizes afwezig was. De bediende die altijd 'billets doux' van zijn vrouw naar Mazeppa bracht en wist van hun geheime afspraken, stelde zijn meester daarvan op de hoogte. Argwanend geworden wendde deze kort daarop voor

²⁴ CM-1957, p. 123.

²⁵ TM-1966, p. 7.

²⁶ Wolynië, ook Wolhynië, is een historische regio (provincie) op de grens van Polen en de Oekraïne. Thans ligt het gebied grotendeels in de noordwest hoek van de Oekraïne (Volynska Oblast). Zie Afb. 5.

²⁷ Het oud-Pools adellijk geslacht der Falibowski's (ook Falbowski's) is nawijsbaar vanaf de 14de eeuw; zie www.houseofnames.com/falibowski-family-crest.

dat hij een lange reis moest maken; hij nam afscheid van zijn vrouw en vertrok. Kort daarna stopte hij echter en wachtte langs de weg die Mazeppa moest nemen om zijn landgoed te bereiken. En ja hoor, daar kwam na verloop van tijd zijn knecht aangesnel, degene die altijd als geheime bode fungeerde en ook nu weer een boodschap van zijn vrouw bij zich had. Falibowski nam hem de brief uit handen en las dat zij zich verheugde op Mazeppa's komst; haar eerwaarde echtgenoot was net afgereisd, dus hij was van harte welkom, enzovoorts, enzovoorts. Het briefje aan zijn bediende teruggevend sprak Falibowski: 'Goed, bezorg deze brief, maar verzoek om een antwoord. Zeg Mazeppa, dat mevrouw graag een bevestigend schrijven tegemoet zou zien.' Zo geschiedde. De knecht reed naar het naburige landgoed van Mazeppa - het was slechts een afstand van twee mijl - en keerde spoedig nadien terug met het gewenste antwoord, waarin te lezen stond dat hij gaarne haar bereidwillige dienaar was en terstond zou komen.

En inderdaad, na verloop van tijd kwam daar Mazeppa op zijn paard aangereden. Falibowski groette hem vriendelijk. 'Hé buurman, dat is toevallig! Waar gaat de reis heen?' De jonge Kozak draaide om de waarheid heen en wendde een andere bestemming voor. 'Heb je geen zin even op bezoek te komen?' Nee, dat lag moeilijk, want hij had een dringende afspraak. 'Ach zo, ik begrijp het, je hebt een dringende afspraak!' Hij pakte Mazeppa bij de kraag en duwde hem zijn eigen, pas geschreven briefje onder de neus. 'En wat hebben we hier, heeft dat misschien iets met die afspraak te maken?' Mazeppa verbleekte en zwoer dat het de eerste keer was dat hij zijn buurvrouw zou gaan bezoeken; hij was daar nog niet eerder over de vloer geweest! De knecht werd erbij geroepen. 'Zeg me eens', vroeg Falibowski, 'hoe vaak is deze kerel bij mijn afwezigheid in mijn huis geweest?' 'Zo vaak als ik haren op mijn hoofd heb, heer!' antwoordde deze.

Afb. 5 Een historische kaart van de Oekraïne.

Daarop greep de bedrogen echtgenoot Mazeppa bij de strot en dreigde hem te doden als hij niet bekende. Doodsbang en wel begrijpend dat hij lelijk in de val was gelopen, ging deze door de knieën en bekende alles. De vertoornde edelman liet daarop zijn woede de vrije loop. Samen met zijn knecht scheurden ze de Kozak de kleren van zijn lijf, bespotten hem en bonden hem naakt, achterstevoren op zijn eigen paard, de armen gebonden op zijn rug, de benen onder de buik van het paard samengesnoerd. Het Tartaarse paard – vurig genoeg van nature – werd schichtig van al dat geschreeuw. Om het dier nog nerveuzer te maken werd het met een touw geslagen, ze ontdeden het van bit en teugels en vuurden enkele schoten af boven zijn hoofd. In paniek vloog het ros ervan door en rende naar huis. De weg daarheen voerde door dicht struikgewas: meidoorns, hazelaars, wilde peer, braamstruiken.... Niet het gebaande pad maar deze smalle bospaadjes had Mazeppa altijd genomen en herinnerde zich het paard. Tenslotte was het beter dat niemand hem zag als hij op avontuur ging, al moest hij dikwijls zijn hoofd bukken en was het onvermijdelijk, zelfs als hij de teugel strak hield en de meest ondoordringbare plaatsen vermeed, dat soms een tak in zijn gezicht sloeg of doornen zijn kleren scheurden. Maar met het hoofd naar de staart gewend en de benen naar de nek gekeerd, op de rug van een op hol geslagen paard dat van schrik en pijn blindelings daarheen galoppeerde waar zijn benen hem droegen – men kan zich voorstellen dat die naakte kerel zijn verdiende loon kreeg voordat hij uit het stuikgewas te voorschijn kwam. (...)

Eindelijk aangekomen voor de poort van zijn landhuis, bloedend over heel zijn lichaam en stijf van de kou, riep Mazeppa kermend om hulp. De wachter herkende de stem en opende het hek. Maar bij de afschuwelijke aanblik sloot hij dat ogenblikkelijk weer. Ontzet rende hij de hofstede binnen. Hij riep iedereen bij elkaar, ze gluurden door de poort naar buiten en sloegen een kruis. Met zwakke stem zwoer Mazeppa dat hij hun meester was, maar hij was zo toegetakeld dat ze het bijna niet konden geloven! Meer dood dan levend lieten ze de ongelukkige uiteindelijk binnen.”

Tot zover Paseks relaas, dat hij besluit met de korte mededeling dat Mazeppa herstelde, maar spoedig daarna uit schaamte Polen verliet om zich blijvend in de Oekraïne te vestigen.²⁸

I-5 Mazeppa's verdere levensloop

Waar gebeurd of niet – het is zeker dat Ivan Stepanovitsj Mazeppa omstreeks 1663 weer in de Oekraïne gesignaleerd werd. Na de dood van zijn vader in 1666 stelde hij zich onder leiding van Petro Dorosjenko, de hetman van de Kozakken ten westen van de Dnjepr, wiens ambitie het was de Oekraïne te bevrijden van zowel de Poolse als Russische overheersing. Hij trachtte dit doel

²⁸ Vertaling door de auteur vanuit het Duits (GW-1967) en Engels (CL-1976).

te bereiken door een bondgenootschap te sluiten met Turkije – een wel zeer gewaagde manoeuvre, die er uiteindelijk toe leidde dat de zuidelijke provincies van de Oekraïne door de Ottomaanse Turken werden veroverd en bij hun rijk werden ingelijfd. Het was Mazeppa, die als hoofd van Dorosjenko's lijfwacht en op den duur zelfs als diens kanselier meer dan eens met gevaarvolle diplomatieke missies naar de Krim werd afgevaardigd.

In 1674, tijdens een van die missies, werd hij gevangen genomen door de zelfstandig opererende Kozakkenstam der Zaporozhians en uitgeleverd aan Ivan Samojlovitsj, de vijandig gezinde hetman van het oostelijk deel van de Oekraïne. Deze, de kwaliteiten van Mazeppa onderkennend, stelde hem voor bij hem in dienst te treden. Aangezien het alternatief verbanning naar Siberië was, zag de wendbare Mazeppa zich gedwongen het aanbod te accepteren.

Spoedig won hij het vertrouwen van Samojlovitsj, die hem inzette bij diplomatieke missies naar Moskou. Daar wist Mazeppa goede contacten aan te knopen met de machtige bojaren, in het bijzonder met prins Golitsyn, de minnaar van Tsarevna Sofia Aleksejevna, de oudere zuster en regentes van de jonge Tsaar Peter I (de Grote). Mede door deze goede betrekkingen met het Russische hof verwierf Mazeppa in het oostelijke hetmanaat een steeds hogere status. In 1682 werd hij benoemd tot kanselier en opperbevelhebber van het Kozakkenleger en was daarmee de op één na machtigste man van het oostelijk deel van de Oekraïne.

In 1687 werd op aandringen van Golitsyn een campagne tegen de Turken in het zuiden van Rusland begonnen. Deze ontaardde in een catastrofe en geheel ten onrechte werd Samojlovitsj, die juist tegen deze onderneming gewaarschuwd had en met tegenzin de leiding van die veldtocht op zich had genomen, daar verantwoordelijk voor gesteld. Op 22 juni van dat jaar arriveerde er een arrestatiebevel vanuit Moskou. De oude hetman en zijn zoon werden gevangen genomen en naar Siberië verbannen. Onder pressie van de Moskovieten werd kort daarop, op 25 juli 1687, Mazeppa tot hetman van de Kozakken in het gebied ten oosten van de Dnjepr gekozen. De Russen dwongen hem evenwel een contract te ondertekenen, waarin stond dat de Kozakken Ruslands militaire en politieke suprematie moesten erkennen. Dit hield onder meer in, dat ze niet uit eigen beweging diplomatieke betrekkingen met andere landen mochten aanknopen en het stationeren van een detachement Russische soldaten in Batoeryn, de hoofdstad van het oostelijk hetmanaat, moesten accepteren. Mazeppa ging met deze voorwaarden akkoord, maar hoopte heimelijk, net als Chmelnitski en Dorosjenko vóór hem, in de toekomst al de Kozakkenstammen onder zijn banier te verenigen en naar Westers voorbeeld een zelfstandige Oekraïense staat te stichten.

Gedurende zijn 22-jarige regering heeft Mazeppa deze idealen goeddeels weten te realiseren. Hij stimuleerde de economie van zijn land en

maakte een begin met wat men sociale wetgeving zou kunnen noemen; zo decreeteerde hij, dat lijfeigenen niet langer dan twee dagen per week onbezoldigd voor hun meester mochten werken. Gedurende zijn regeerperiode verrezen meer dan 200 kerken in westers georiënteerde barokstijl, die Mazeppa soms uit eigen zak bekostigde. Hij stichtte kloosters, scholen en drukkerijen, en maakte het Mohyla Collegium tot een van de belangrijkste universiteiten van Oost-Europa. Ook de kunst, met name de literatuur, werd gestimuleerd. Mazeppa zelf was immers niet onbegaafd als dichter (I-2), en hijzelf had een kostbare bibliotheek die helaas voor een goed deel in vlammen is opgegaan (zie hierna). Kortom, onder relatief grote vrijheid bloeide het land als nooit tevoren, zij het dat dit uitsluitend het oostelijk deel van de Oekraïne betrof; het westelijk deel was nog steeds een wingewest van Polen en deelde niet in de welvaart.

Toen Tsaar Peter de Grote in de Grote Noordse Oorlog (1700-1721) verwickeld raakte, verzocht hij Mazeppa bij herhaling troepen te leveren en samen met hem tegen Karel XII van Zweden ten strijde te trekken. De hetman aarzelde, maar zond uiteindelijk een Kozakkenleger. Tegen alle verwachtingen in werd het gemeenschappelijk Russisch-Oekraïense leger in 1702 bij Narva, in het uiterste noordoosten van Estland, echter verpletterend verslagen. Het verlies aan manschappen was met name onder de Kozakken, die als vanouds te paard met de sabel in de hand vochten (zie Afb. 4) en niet gewend waren te strijden tegen een modern leger met zijn geweren en kanonnen, erg groot. Telt men daarbij de barre weersomstandigheden en het feit dat de Moskoviëten de ouderwetse manier van oorlogvoeren van de Kozakken bespotten, dan kan men zich voorstellen dat Mazeppa zich begon af te vragen, hoe ver hij in zijn loyaliteit moest gaan.

De krijgslustige Karel XII had direct na zijn overwinning op de Russen koers gezet naar Polen en het land binnen enkele maanden onder de voet gelopen. De Kozakken ten westen van de Dnjepr, die nog altijd zuchtten onder de uitbuiting van Poolse landeigenaren, maakten van de verwarring gebruik en kwamen openlijk in opstand onder leiding van hetman Semen Paliy. Op 17 oktober 1702 echter werden Paliy en de zijnen verslagen door het Poolse leger. Zich terugtrekkend op Bila Tserkva smeekten de opstandelingen Mazeppa om hulp. Deze bevond zich in een moeilijk parket. Omdat Tsaar Peter de Grote en de Poolse koning Augustus II bondgenoten waren in de strijd tegen Karel XII en hij als hetman van het oostelijk deel van de Oekraïne sterk gelieerd was aan Moskou, kon hij Paliy onmogelijk openlijk te hulp komen, maar evenmin wilde hij zijn landgenoten in de steek laten.

Het was de tsaar zelf die een doorbraak in deze lastige situatie forceerde door Mazeppa te sommeren persoonlijk orde op zaken te stellen in het westelijk deel van de Oekraïne. Tot zijn verrassing gehoorzaamde deze zonder dralen en trok in 1704 met zijn Kozakkenleger over de Dnjepr.

Afb. 6. Ivan Stepanovitsj Mazeppa, een anoniem staatsieportret van onbekende herkomst.

Daar werd hij door de bevolking als een redder begroet en zonder noemenswaardige strijd te leveren wist hij dankzij zijn grote diplomatieke kwaliteiten beide hetmanaten onder zijn banier te verenigen. Peter de Grote zag deze ontwikkelingen met argwaan aan, maar trad niet op. Hij stelde een groot vertrouwen in de loyaliteit van Mazeppa, die echter een flinke stap gezet had in de realisatie van zijn grote ideaal, een vrije, verenigde Oekraïense staat, en lachte in zijn vuistje.....

Het was omstreeks deze tijd dat Mazeppa, die zijn officiële echtgenote in 1704 verloren had²⁹, hopeloos verliefd werd op zijn petekind, de toen ongeveer 16-jaar oude Motria (ook Maria) Kotsjoebej. Zij was de jongste dochter en oogappel van de opperrechter Vasili Kotsjoebej, een van de machtigste mannen van het oostelijk hetmanaat en een goede vriend van Mazeppa.³⁰ Toen de 65-jarige hetman de ouders om toestemming vroeg hun dochter te huwen, weigerden deze ontzet, niet in de laatste plaats omdat de Grieks-orthodoxe Kerk een huwelijk tussen een peetvader en een aan zijn zorgen toevertrouwd kind verbiedt. De situatie escaleerde tot een drama, dat uiteindelijk geleid heeft tot de onthoofding van Kotsjoebej. Ook deze rampzalige geschiedenis heeft veel pennen in beweging gezet en loopt – naast het verhaal van Mazeppa's helletocht op het wilde paard – als een tweede rode draad door dit boek.

De groeiende controverse tussen de Russische tsaar en de steeds machtiger wordende hetman, wiens status door buitenlandse vorsten werd erkend³¹, bereikte een hoogtepunt toen Peter de Grote Mazeppa sommeerde het westelijk deel van de Oekraïne aan de Poolse magnaten terug te geven. Toen het hem kort daarop uit betrouwbare bron ter ore kwam, dat de tsaar het oostelijk deel van zijn land volledig in het Groot-Russische Rijk wenste te integreren, was de maat vol. In het diepste geheim opende Mazeppa besprekingen met Karel XII en de door deze op de Poolse troon gezette, Zweedsgezinde Stanislaus Leszczyński.³² Vriendschap veinzend tegenover Peter de

²⁹ Mazeppa was omstreeks 1670 in Bila Tserkva in het huwelijk getreden met Hanna Polovets (?-1704), van wie uitsluitend bekend is dat ze zeer welgesteld was. Ze schijnt in het leven van Mazeppa nauwelijks een rol gespeeld te hebben. Clarence Manning schreef over haar: 'She had no children by Mazeppa and though the marriage lasted for some thirty years, we find few or no traces of her influence or even her presence at the elaborate parties of her husband.' CM-1957, p. 48.

³⁰ Vasili Kotsjoebej (ca. 1640-1708) had gediend onder Dorosjenko en Samojlovitsj. Hij had mede Mazeppa in het zadel geholpen en verving hem bij zijn afwezigheid als staatshoofd. Zijn dochter Motria werd omstreeks 1688 geboren; ze moet een buitengewoon knappe verschijning zijn geweest. Wanneer ze gestorven is, is niet bekend.

³¹ Zo verleende Stanislaus I Leszczyński hem de Orde van de Witte Arend en eerde de Habsburgse keizer Joseph I hem met de titel 'Prins van het Heilige Roomse Rijk' (TM-1984).

³² De rechtmatig gekozen Poolse koning Augustus II de Sterke (1670-1733) werd in 1704 door Karel XII tot abdicatie gedwongen. Hij werd vervangen door de bevriende Stanislaus I